

УДК 811.161.2'373.2'373.6:[391:687.38]

НАЗВИ ПОЯСНОГО ОДЯГУ В АСПЕКТІ ЛІНГВОКРАЇНОЗНАВЧИХ СТУДІЙ

Дарія Добрусинець

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра українського прикладного мовознавства,
вул. Університетська, 1, кімн. 233, 79001 Львів, Україна
тел.: 032 239 43 55*

Розглянуто назви поясного одягу, розкрито етимологію цих найменувань, виявлено їхню сполучуваність та словотворчий потенціал. З'ясовано їхнє функціонування у фразеологізмах, прислів'ях та приказках, порівняннях, загадках. Указано на вживання цих номенів у різних жанрах усної народної творчості та в художній літературі.

Ключові слова: мова, культура, лінгвокраїнознавство, назви поясного одягу: запаска, плахта, спідниця, шаровари, штани, пояс.

Мова і думка, мова та історія, мова і культура нероздільні одне з одним. Життя суспільства відбито в його мові. Мова тісно пов'язана з культурою: вона проростає в неї, виражає її, є обов'язковою передумовою розвитку культури загалом і важливою частиною культури народу, який живе в певний час і в певному місці. Народ, який нею розмовляє, належить до такої групи людства, яка своїми фізичними властивостями відрізняється від інших груп. Мова не існує поза культурою. Тому вивчати її потрібно в тісному зв'язку з культурними зонами та панівними ідеями народів, їхньої спільної розумової діяльності. Будучи однією з ознак нації, її соціальною взаємодією, мова є головною формою вираження та існування національної культури [3 : 12].

Вивченням мови з погляду її культурологічної функції займається лінгвокраїнознавство [1 : 9]. Воно ставить за мету ознайомити передусім тих, хто вивчає чужу мову, з матеріалом про відповідну країну, її традиції, звичаї, прикмети. Лінгвокраїнознавство звертається до тексту, зосереджує увагу на відомостях національно-культурного рівня як на знаннях про іншу країну [6 : 22].

Серед завдань, які стоять перед лінгвокраїнознавством, – дослідження лексики – головної скарбниці національно-мовного фонду народу. Сюди належить і група назв одягу. Тематична група «Назви одягу» є однією з найдавніших. Адже найменування на позначення цих реалій супроводжують людину впродовж усього життя. Тому закономірним є інтерес до неї етнографів, фольклористів та мовознавців. Етнографи та фольклористи раніше від мовознавців звернули увагу на назви одягу (Д. Багалій, І. Вагилевич, Ф. Вовк, Я. Головацький, Г. Квітка-Основ'яненко, Г. Маслова, К. Матейко, Т. Ніколаєва, О. Шафонський, В. Шухевич). В українському мовознавстві найменування одягу досліджували Ф. Бабій, Г. Войтів, В. Горобець, Г. Гримашевич, Н. Клименко, Н. Пашкова, Л. Пономар, Г. Стельмашук, Г. Хмара та ін.

Український народний одяг – яскраве самобутнє культурне явище, яке розвивалося і вдосконалювалося протягом століть. Він тісно пов'язаний з історією народу і становить важливу складову його духовної і матеріальної культури.

Крім терміна «одяг», є термін «костюм». Він «окреслює значно ширше за обсягом поняття, яке вказує на сукупність і співвідношення одягу, власне предметів носіння прикрас, знаків розпізнавання, зачісок, косметики, головних уборів, взуття, які поєднуються в цілісний комплекс. Костюм є виразником соціальної та індивідуальної характеристики людини, її віку, статі, характеру, естетичного смаку» [14 : 490–491]. На означення цього ж поняття в українській мові вживають терміни «стрій», «вбрання», «шати».

На формування українського одягу мали вплив різні чинники: природні умови, культурна спадщина попередніх поколінь, культурні взаємини з іншими народами, мистецькі здобутки, розвиток техніки, технологій виробництва, спосіб життя народу, його національні особливості та ін.

У найдавніші часи одяг не розподілявся чітко на чоловічий та жіночий. З розвитком продуктивних сил і виробничих відносин відбувалася диференціація одягу: спочатку на чоловічий та жіночий, згодом – на святковий, обрядовий, щоденний, вбрання спеціального призначення, пов'язане з транспортом та кінною їздою.

Здавна одяг виконував різні функції: практичну, захисну, обрядову, берегову, знакову, соціальну, національну. Дуже важливими з-поміж них були практична і захисна. Проте не менш значущими були й інші функції, наприклад, берегова. За народними віруваннями, за допомогою символів, нанесених на одяг способом вишиття, ткання, вибійки тощо, людину оберігали від «поганого» ока, злих духів. Велике значення мала функція обрядова, яка вимагала спеціально виготовленого одягу для певного ритуалу чи обряду (одяг весільний, поховальний).

В усі часи в одязі вирізнялася соціальна функція. Вона регламентувала ношення всього вбрання, впливала на вибір матеріалу, з якого виготовляли одяг. Вибір матеріалу свідчив про майновий та соціальний стан носіння. Важливою була естетична функція. Одяг завжди залежав від ідеалу краси тієї чи іншої епохи. Національна функція вказувала на тривалий історичний процес формування вбрання і на те, що є спільним у традиційних строях народу на всій території України [14 : 491–492]. К. Матейко зазначає, що «на кожному історичному етапі одяг видозмінювався щодо матеріалу виготовлення, крою, колористики, естетичного оформлення, силуету» [7 : 5].

У лексико-тематичній групі слів, що позначає одяг, виділяють такі підгрупи: назви натільного одягу, назви поясного одягу, назви верхнього одягу, назви головних уборів, назви взуття. Предметом цього дослідження є підгрупа назв поясного одягу.

Поясний (стеговий) одяг прикривав нижню частину фігури, його одягали безпосередньо на сорочку. Виділяли окремо чоловічий поясний одяг та жіночий. У назвах чоловічого поясного одягу практично відсутні ситуації, де б реалізувалися семи «крій», «фасон», «функціональне призначення». У жіночому поясному одязі дослідники відзначають кілька способів моделювання: за допомогою незшитих і зшитих прямокутних деталей [2 : 10].

Незшитий (розпашний) стеговий одяг (запaska, плахта, горбатка) складався з одного або двох полотнищ (одно- або двоплатовий). Різні типи незшитого та частково зшитого одягу зберігають дуже давні форми. Їх удосконалення відбувалося внаслідок розвитку народного художнього ткацтва, яке набувало локальних рис в орнаментально-колеристичному вирішенні. Зшитий стеговий одяг – спідниця (андарак, літник, димка, фаргух, шорці) у центральних областях України побутовув поряд із незшитими формами [13 : 113].

До тематичної підгрупи назв поясного одягу належать слова: *запaska, плахта, спідниця, шаровари, штани, пояс*.

Запаска

Слово *запаска* має значення: 1. Жіночий одяг у вигляді шматка тканини певного розміру (переважно вовняної), що використовується замість спідниці для обгортання стану поверх сорочки. 2. діал. Фартух [12 : III : 247]: «Як йде [Солов'їха], то запаска на ній так і розійдеться спереду на обидва боки» (І. Нечуй-Левицький); «А побіч нього стояла його жінка з меншою дитиною на руках і запаскою обтирала сльози» (І. Франко).

Слово *запаска* пов'язане з *пасом*, очевидно, запозичення з польської мови; п. рас «пояс», як і ч. слц. слн. pás, вл. нл. pas, схв. pás «тс.», є результатом випадіння *ј* між голосними *о* та *а* і стягнення цих голосних у основі, яка зводиться до псл. ројасъ «пояс» [4 : 302–303].

Іменник *запаска* поєднується з прикметниками, які утворюють антонімічні словосполучення: *буденна запаска* – *святкова запаска*; *дорога запаска* – *дешева запаска*; *стара запаска* – *нова запаска*. Зменшено-пестливими формами до лексеми *запаска* є: *запасонька*, *запасочка*: «Настя стала роздавати із скрині усе добро, яке було: ... чи плахотчку, чи запасочку, чи сорочечку, чи хусточку, чи що-небудь, роздавала вбогим дівчатам та сиротам» (Г. Квітка-Основ'яненко). Іменник *запаска* може вживатися з епітетами: *зелена*, *святкова*, *синя*, *шовкова*, *червона*: «Причепурившись..., огорнувши стан святковою запаскою, дівчина немов іншою стала» (Іван Ле).

Номен *запаска* входить до складу фразеологізмів, прислів'їв та приказок: *держатися запаски*, заст. – не виявляти самостійності, підкорятися впливові, волі якої-небудь жінки [15 : 1 : 231]: «– Ви любите держатися бабської запаски, – сміявся Крацьковський зо Славка. – А такі мужчини мають послух у жінок» (Лесь Мартович); «Не треба запаски, коли в плахті гарно» (Прислів'я).

Найменування *запаска* вживається в українських народних піснях: «А ті же то отамани Мають в пана ласку: З чоловіка беруть штани, А з жінки запаску...»; «А я туя ряску Та заберу в запаску, Таки ж свому козакові Підійду під ласку». Жартуючи, говорять: «Як були ми молодими, то ходили по дубині, у червоних запасках, з сивиною на висках» [5 : 235].

Запаска – найдавніший загальнослов'янський варіант незшитого стегового одягу. Відома майже на всій території України і в кожній місцевості мала локальні варіанти оформлення. На Подніпров'ї запаска була у вигляді двох шматків товстого однотонного сукна різної ширини, частіше чорного та синього кольорів. Спочатку на талії пов'язували задню частину, ширшу й довшу, чорного кольору, а спереду закріплювали другу, вужчу й коротшу, синього кольору – попередницю. Цей тип запаски побутував на Середньому Подніпров'ї як повсякденний та робочий одяг. На свято молоді жінки носили зелені та червоні запаски, передню частину яких прикрашали тканим орнаментом або вишивкою.

Саморобні дволатові запаски інших районів України відрізнялися своїм оздобленням. Усю площину попередниці на Поділлі рівномірно заповнювали тканим або вишитим орнаментом; на Житомирщині, Тернопільщині та Хмельниччині побутували килимові запаски. Вироби Прикарпаття та Карпат були заткані поперечними або поздовжніми смугами, часто із додаванням металевої нитки. На Поліссі білу полотняну запаску прикрашали широкою смугою червоного тканого орнаменту [13 : 114]. Дволатові запаски до сьогодні збереглися в гірських районах Карпат і на Поділлі. Тепер запаски одягають як частину національного жіночого костюма.

Плахта

Найменування *плахта* вживається із значенням «жіночий одяг типу спідниці, зроблений із двох зшитих до половини полотниць переважно вовняної картатої тканини»

[12 : VI : 571]: «За два роки Марина надбала повну скриню всякого добра: і платків, і рушників, і юбок, і плахот, ще й кожушанку добру» (Панас Мирний).

Праслов'янське слово *plaxъta* «полотно, простирadlo, покривало, навіс», очевидно, похідне утворення від *plaxa* «плаха»; необґрунтоване виведення західнослов'янських форм від двн. *flah* «поский, рівний» або з герм. * *flahta* (двн. *flech*) «шмаття, лахміття, ганчірка» [4 : 4 : 433].

Іменник *плахта* поєднується з прикметниками, які утворюють антонімічні словосполучення: *буденна плахта* – *святкова плахта*; *дорога плахта* – *дешева плахта*; *стара плахта* – *нова плахта*. Від назви *плахта* утворюються зменшено-пестливі форми: *плахотка*, *плахтина*, *плахточка*: «Зодягнені дівчата бідно в полотняні сорочки, в дергах чи плахотках» (І. Цюпа); «Одягла Малуша сорочку, обгорнула плахтиною, завила пояс» (С. Скляренко).

Іменник *плахта* може вживатися з епітетами: *картата*, *нова*, *червона*, *шовкова*: «Мотря ... голосить, що її нову плахтину батько узяв» (І. Цюпа); «Вдарив у гарячі ніздрі прілий запах... кашемірових хусток і гарусових червоних плахт» (С. Скляренко).

Назва *плахотка* входить до складу прикладкового сполучення *плахотка-червчаточка*: «Ой плахотка-червчаточка, Дивуйтеся, дівчаточка, Дивуйтеся, парубки, Запорозькі козаки» (Т. Шевченко). Лексема *плахта* засвідчена в прислів'ї: «Не треба плахти, що і в запасці гарно». Слово *плахта* трапляється в українських народних піснях: «Продай, милий, дві телічки, Та справ мені дві спіднички, Щоб я в плахті не ходила, Щоб я людей не смішила». Від зменшено-пестливої форми номена *плахтина* утворилося прізвище «Плахтина» [10 : 2 : 832].

Плахта була обов'язковим елементом посагу молодії. Вона символізувала жіночу зверхність у родинному житті. Про це свідчить вислів: «Іван носить плахту, а Настя – булаву» [5 : 457].

Плахту носили всюди, крім західних областей України. Це два полотнища, зшиті вздовж до половини. Перед тим, як одягнути на себе плахту, жінка перегинала її вдвоє і обгортала нею свій стан. Зшите полотнище опинялося ззаду, а незшите двома смугами спадало на боки і вільно сходилося спереду. По верху одягали фартух. Плахта мала шаховий орнамент. У давнину виткану плахту вишивали барвистими шовковими нитками. Пізніше орнамент був тканим, з додаванням до вовняної пряжі шовку, срібних і золотих ниток. Залежно від орнаменту та основної барви, кожна плахта мала свою народну назву: «крижева», «хрещатка», «грушева», «рогатка», «синятка», «солов'їні очі» [14 : 516].

Кольорова гама залежала від призначення плахти, а також віку жінки. Святковій плахти ткали червоними й малиновими нитками, носили їх здебільшого дівчата; напільні вважалися вбранням молодиць, і тому в них переважали стримані кольори; синятку носили літні та старі жінки, іноді дівчата й молодиці (зокрема, у піст – звідки й пішла назва «пісні плахти»).

Плахти виготовляли, головню, човниковою технікою (на Чернігівщині) і перебором (на Полтавщині й Київщині). В обох випадках орнаментацию виконували способом «під дошку» за допомогою додаткового різноколірного перебору [7 : 77].

До сьогодні плахти збереглися на Гуцульщині.

Спідниця

Лексема *спідниця* має значення: 1. Жіночий одяг, що покриває фігуру від талії до низу; // спідниці, мн. кілька таких одяжків, які надягали під убрання для надання пишності. // Частина жіночої сукні від талії донизу. 2. перен., розм. Жінка як представник своєї статі [12 : IX : 523]: «Другі в плахтах та запасах, голови шовковими платками

повив'язують, а Мотря з вибіячатої юпки та спідниці не вилазила» (Панас Мирний); «Прийшла простоволоса, неначе дівка. Чи надула спідниці, чи намостила обручів під сукню, що така товста» (І. Нечуй-Левицький); «Згублять тебе, Карпе, спідниці. Не ганяйся за ними вельми, колись підковзнешся, впадеш і вже не зведешся» (Ю. Мушкетик).

У розмовній мові функціонує номен *спідничина* із значенням *спідниця*: «Надійшла Текля... в зеленій спідничині» (А. Свидницький). Слово *спідниця* пов'язане з лексемою *спід*, яка бере початок від псл. *rodъ* (<*rodŭ-), що означає «дно, низ» [4 : 4 : 387].

Назва *спідниця* має синоніми: *горбатка* діал., *плахта* розм., *плахтина* заст., *дерга* [джерга] заст., *літник* етн., *фартух* діал. [11 : 2 : 656]: «Дівчата танцювали в легких шкіряних постолах. Вони одягнені в барвисті горбатки, вишивані сорочки» (Т. Масенко); «Шовкова плахта не к будню, а к святу» (Прислів'я); «Господиня – у джерзі, в драній кофтині та хустці» (А. Головка).

Іменник *спідниця* поєднується з прикметниками, які утворюють антонімічні словосполучення: *біла спідниця* – *чорна спідниця*; *буденна спідниця* – *святкова спідниця*; *дорога спідниця* – *дешева спідниця*; *стара спідниця* – *нова спідниця*; *широка спідниця* – *вузька спідниця*. Уживаються зменшено-пестливі форми *спідниченька*, *спідничка*: «Перше виступило дівчишко в червоній спідничці» (Л. Мартович).

Від номена *спідниця* в українській мові утворюються похідні: *спідничний* – призначений для спідниці, спідниць; *спідничник* – 1. Кравець, що шиє спідниці; 2. перен. Той, хто дуже любить жінок, залицяльник, зальотник [12 : IX : 524]: «Самчук сердиться... Розміряний стариган і спідничник не хоче ні з ким розмовляти» (Ю. Мельничук).

Іменник *спідниця* (*спідничина*, *спідничка*) може вживатися з означеннями: *біла*, *нова*, *стара*, *зелена*, *червона*: «Вона була вже напівроздягнена: коротенька біла спідничка на білих шлейках, не досягаючи до панчіх, одкривала голі коліна» (М. Коцюбинський); «...Як війнули ті дівчата спідничками новими» (Л. Первомайський); «Няня, давайте чорну спідницю» (Леся Українка).

Лексема *спідниця* (*спідничка*) входить до складу фразеологізмів, приказок: *держатися (триматися) за спідницю*, ірон. – не виявляти самостійності, підкорятися впливові, волі якої-небудь жінки [15 : 1 : 231]; *у спідниці*, ірон. – у жіночій подобі [15 : 2 : 849]; *липнути до жіночих спідниць*, жарт. – любити жіноче товариство, часто залицятися (про чоловіків) [15 : 1 : 424]; «Він з її волі ніяк не вийде: мов тая дитина, за спідницю держиться, зовсім свого глузду рішився!» (Дн. Чайка); «В Христининій кімнаті неначе жив якийсь нетяга-бурлака в спідниці. Усе було розкидане, усе лежало не на своєму місці» (І. Нечуй-Левицький); «Слова від них зайвого не почувеш, на чуже навіть оком не поведуть, до жіночих спідниць не липнуть» (І. Головченко, О. Мусієнко); «Розступіться, люди, бо в мене спідничка лопотить» (Приказка).

Назва *спідниця* використовується в українських народних піснях і казках: «У нашої економші червона спідниця, Ой виходять білозерні, Як сходить зірниця» (Пісня); «Узяв дід ріпку за чуб, баба діда – за сорочку, дочка бабу – за торочку, сучка дочку – за спідничку» (Казка).

Про зальотника кажуть: «Він заплутався в жіночих спідницях» [5 : 575].

У кінці XIX ст. у багатьох районах України з'являється спідниця. Залежно від локальних відмінностей у крої, тканині, оформленні вона мала багато назв: спідниця, димка, кабат, фарбан, фартух, літник, андарак.

Виготовляли спідниці переважно з домотканих полотняних, вовняних і напіввовняних тканин. Шили з кількох полотниць (пілок) – залежно від ширини тканини – звичайно від трьох до шести.

Полотняні спідниці побутували в північних і гірських районах України. Різновиди полотняних спідниць мали назву «димки», «мальованки». Полотняні спідниці з лляної тканини відомі на Волині, де їх називали фартухами, як і у бойків. На Лемківщині полотняні спідниці називали кабатом. Крім полотняних, на Бойківщині носили спідниці, виготовлені з тканини із вовняним поробком і основою з конопляних або лляних ниток. Їх називали «фарбани» або «фарбанки». Подібні спідниці носили і на Львівщині, де їх виготовляли з домотканої конопляної або лляної тканини, з поздовжніми густими вовняними різноколірними смугами, на подолі їх обшивали вовняною, червоного кольору косицею. Такі спідниці називали шорцями. Вони були святковим убранням жінок. На Волинському Поліссі напіввовняні спідниці, які шили з трьох полотниць – пілок, називали бурканами.

У пояському жіночому одязі відомі й вовняні спідниці. Їх виготовляли з одноколірної або багатоколірної вовняної тканини. Це – літник і андарак. Вони побутували на Волині.

У кінці XIX ст., коли спідниці уже виготовляли із фабричних тканин, в центральних областях України їх почали шити з кашеміру, сатину, смугастого або кольорового ситцю тощо.

Поширеними були такі оздоблення спідниць: рясування, різноманітні декоративні шви (галузка, косичка, стебнівка, перетягування, позаголковий шов та інші), виведені часто сирими (небіленими) нитками, вибіячасті малюнки.

Вовняні кольорові спідниці, особливо їхній поділ, оздоблювали часто вовняними одноколірними плетеними косичками. На літниках і андараках ткані оздоблення складалися з декількох одноколірних або орнаментованих смуг [7 : 78–83].

Спідниці збереглися до сьогодні. Їх шиють із фабричних тканин.

Шаровари

Назва *шаровари* (заст. *шаравари*; заст., діал. *шальвари*) має значення «широкі штани особливого крою, які переважно заправляють у халяви» [12 : XI : 414]: «Віталій Стратонович виходить із світлиці, через якийсь час повертається переодягнений, в шовковій сорочці та синіх китайкових шароварах, що до половини закривають халяви лискучих гостроносих чобіт» (М. Стельмах); «Вона бачила, що сорочка й шаравари в його поношені, з латками, що червоний пояс вицвів, прибілів» (Марко Вовчок); «Султана Хуррем забула забарну урочистість двірського звичаю і вже сама одягалася, не потрапляючи ногами в шальвари» (З. Тулуб).

Найменування *шаровари* запозичене з іранських мов (від ір. *šāravārā – (<*ščaravāra) «штани»), яке до слов'ян, очевидно, проникло через посередництво тюрських мов з новоперської, пор. нперс. šālvār «штани», тур. şalvar «шаровари» [4 : 6 : 385].

Іменник *шаровари* поєднується з прикметниками, які утворюють антонімічні словосполучення: *буденні шаровари* – *святкові шаровари*; *дорогі шаровари* – *дешеві шаровари*; *старі шаровари* – *нові шаровари*.

Іменник *шаровари* (*шальвари*) може вживатися з означеннями: *козацькі, сині, червоні, широкі*: «Вершники були в коротких жупанчиках, широких шароварах, а на головах мали шапки з малиновим верхом і султаном попереду» (П. Панч); «І отаман дивиться, мов хмара, на турчанку скоса погляда, лле вино на синії шальвари і пляшки у воду викида» (В. Сосюра).

Лексема *шаровари* трапляється в українських народних піснях, коломийках: «Широкої шаровари Сліди замітають» (Пісня); «Купіть мені шаровари, Най дрантя не ношу» (Коломийка).

Від назви *шаровари* (*шаравари*) утворене прізвище *Шаравара* [10 : 2 : 1187].

Шаровари відомі майже всім слов'янським народам. Але в Україні (XVII–XVIII ст.) вони були особливо поширеними і мали свою специфіку. Старовинні широкі шаровари становили обов'язкову частину одягу запорізького козацтва [13 : 115].

Селяни шили шаровари з білого полотна, заможні люди – із синьої або червоної китайки, козаки – часом із тонкого сукна, вовни, шовку.

Щодо крою, то в шароварах штанини з'єднувалися прямокутним або трикутним клином. Шаровари були дуже широкі, їх підв'язували гарним поясом, переважно заправляли в чоботи.

Шаровари як зручний одяг для верхньої їзди побутували аж до XIX ст. у районах із відгонним скотарством.

На початку XX ст. шаровари замінили вузькі штани [7 : 73].

Сьогодні шаровари є частиною українського національного костюма чоловіків.

Штани

Лексема *штани* вживається в значенні «одяг (переважно чоловічий), який має дві довгі або короткі холоші й закриває нижню частину тулуба та ноги» [12 : XI : 534]: «Туго росла дитина, а все ж підростала, і не стямилась мати навіть, як довелось шити їй штани» (М. Коцюбинський).

Слово *штани* утворене від *шити* (псл. *šiti*) і означало первісно «одяг, зшитий з двох шматків тканини» [4 : 6 : 472].

Синонімами до найменування *штани* є: *панталони* заст., *гачі* діал., *ногавки* діал., *ногавиці* діал.; *брюки*; *штанці*, *штаненята* розм., *штанчата* розм., *штанята* розм.; *рейтузи*; *шаровари*, *шаравари* заст., *шальвари* заст., діал.; *шорти*; *холошині* діал.; *дудки* розм., *галанці* діал.; *порти* заст., діал.; *лосини* (заст. – зі шкіри лося; сучасне – вузькі, щільні) [11 : 2 : 918]: «Він був убраний в піджак і панталони з дешевого простого трико» (І. Нечуй-Левицький); «Гуцул у червоних гачах ішов шляхом у гори, у глиб смерекових лісів карпатських» (О. Кундзич); «А я тобі посилаю Старі ногавиці. Зроби собі жупанину, 3 рештків – рукавиці» (С. Руданський); «Одягнений він був по-модному... На ногах – вузесенькі рябесенькі штанці» (О. Ковінька); «Писар, в картатих панських галанцях, щось вичитував з паперів» (М. Стельмах); «В білих широких портах, в білій сорочці... дід ішов грунем» (І. Чендей).

Іменник *штани* поєднується з прикметниками та дієсловами в антонімічних словосполученнях: *нові штани* – *старі штани*; *широкі штани* – *вузькі штани*; *шити штани* – *пороти штани*. Найменування *штани* має зменшено-пестливі форми: *штаненята*, *штанці*, *штанчата*, *штанята*: «Штаненята – саме гноття висить на очкурі – позасукувані аж за коліна» (Панас Мирний); «Невеличкий ще я... На мені... штанці вибіячані» (А. Тесленко); «Дядько Мусій зачепив гаком Миколу за штанчата й витяг на берег» (О. Вишня); «Мій хлопчище Мовчки встав, не кажучи ні слова, Закотив штанята по коліна» (І. Франко).

Іменник *штани* може вживатися з означеннями: *білі*, *полатані*, *полотняні*, *широкі*: «Штани в його полатані, Подрана свитина! Куди не глянь – кругом бідний, Кругом сиротина!» (Я. Щоголів). Назва *штани* входить до складу прикладкового сполучення *штани-кльош*: «Платон був одягнений в сині штани-кльош і морську сорочку з білосніжним комірком» (Ю. Збанацький).

Слово *штани* входить до складу фразеологізмів, стійких народних порівнянь, прислів'їв та приказок: *без штанів (штанців) під стіл бігати (ходити)* – бути зовсім малим, у дитячому віці [15 : 1 : 28]; *полатати штани* – сильно побити кого-небудь [15 : 2 : 668]; *протирати (просиджувати) / протерти (просидіти) штани* – довго перебувати де-небудь [15 : 2 : 713]; *трусити / перетрусити штаньми (штанами)* – тікати від страху, в стані великого переляку [15 : 2 : 901]: «Батько пішов на війну, коли я без штанів під стіл ходив»; «Худякова я знав, коли ти ще без штанців під стіл бігав» (О. Довженко); «Чуєш, корчмарю, опришки чекають. Як маєш гроші, то давай сюди, бо відберуть та ще й штани тобі полатують» (Казка); «Гарматний вогонь переносимо до лісу. Свириде, відсікай відступ контри, поки вони без пам'яті штанами трусять» (М. Стельмах); «Я, знаєш, був по-справжньому перетрусив штанами» (Ю. Збанацький); *Вчепився як рак за штани* – дуже міцно тримається; *Гарний як Панькові штани* – поганий, некрасивий; *Чесний як Беркові штани* – брехливий (Стійкі народні порівняння) [16 : 167]; «Горе штани поре»; «Два пани, одні штани: котрий раніше встав, той ся і вбрав»; «Не туди й штани йому стоять» (Прислів'я).

Лексема *штани* трапляється в українських народних казках: «Уже йому, може, годів двадцять, а він без штанців на печі сидить – ніколи й не злазить; як подадуть їсти, то й їсть, а не подадуть, то й так обходить»; «Бадіко, скидаймо білі штани і перев'язим воли».

Штани відомі всім східнослов'янським народам з глибокої давнини. Їх виготовляли з домотканого полотна і сукна, а на початку ХХ ст. – із фабричних тканин. Здавна побутували штани різноманітного крою: гачі, гаші, холошні, ногавиці, порти, сподні.

На Україні були поширені два типи штанів – з вузькими штанинами та з широкими. Відмінності в крої залежали від способу вшивання клина між штанинами, що міг бути трикутної або прямокутної форми, а міг бути й зовсім відсутнім. Вузькі і широкі штани відомі східним слов'янам із часів стародавньої Русі. Штани виготовляли переважно з полотна й сукна, рідше з хутра. У місцевостях, де сорочки носили навипуск, поширені були вузькі штани (Прикарпаття, Полісся). Широкі штани одягали поверх сорочки (центральні області України) [7 : 70–73]. У давнину штани носили тільки хлопці та чоловіки, зараз це також одяг дівчат і жінок.

Пояс

Найменування *пояс* вживається із значенням «шкіряна, матерчата, в'язана і т. ін. довга смуга для підперезування одягу в стані» [12 : VII : 495]: «Везе Марко Катерині Сукна дорогого, А батькові шитий пояс Шовку червоного» (Т. Шевченко).

В українській мові вживаються слова *поясина*, *поясок* із значенням *пояс*: «Ся поясина з ножем-колодієм у піхві була єдиним скарбом і маєтком Остаповим!» (Г. Барвінок); «Здійняв з себе ремінний поясок, прив'язав його корові до рога» (Ю. Мартич).

Праслов'янське слово *rojasъ* похідне від *rojasati* «оперізувати; оперезати», утвореного за допомогою префікса *ро-* «*по-*» від дієслова **jasati*, спорідненого з лит. *jūostus* «підперезаний», *jūosta* «пояс», *jūosti* «підперезати», лтс. *juōst* «тс» [4 : 4 : 549].

Назва *пояс* має синоніми: *пасок*, *пас*, *поясок*, *поясина* розм., *опасок* діал., *ремінь*, *ремінцець*, *черес* заст., *крайка* заст.: «Чорний чоловічий сіряк, підперезаний пасом, роботи й шапка надавали цьому хлопцеві ділового вигляду...» (О. Досвітній); «Схопився, одягнув шинелю, кинув через поперек ремінний опасок, а той опасок туго обійняв юнацьке тіло» (І. Чендей); «Арсень ще раз оглянув на собі одяг, тугіше підтяг ремінь» (Д. Ткач).

Іменник *пояс* поєднується з прикметниками, які утворюють антонімічні словосполучення: *білий пояс – чорний пояс; буденний пояс – святковий пояс; дорогий пояс – дешевий пояс; старий пояс – новий пояс*. Найменування *пояс* утворює зменшено-пестливу форму *поясочок*: «Припадаю коло його та придивляюся, щоб і чумарка стояла гарненько на йому та щоб і поясочок не жужмом був, та щоб і комірчик з сорочки видненько було...» (А. Тесленко).

Іменник *пояс* (*поясина*) може вживатися з означеннями: *весільний, довгий, синій, червоний, широкий, шовковий*: «Соломія убралась, як до вінця, в синій суконний жупан, підперезалась широким червоним поясом» (І. Нечуй-Левицький); «А на тому поганому поясина синя, Як до мене заговорить, тече з губи слиня» (П. Чубинський).

Від номена *пояс* є дериват *поясний*: 1. Стосується до пояса. 2. Зроблений до пояса, до талії [12 : VII : 496]: «Він тримав обидві руки на форменній блясі поясного ремня» (Л. Первомайський); «Навпроти Лесі над письмовим столом Бережного висів великий поясний портрет жінки трохи ніби південного типу з правильними рисами обличчя» (С. Кротевич).

Лексеми *пояс, поясок* входять до складу фразеологізмів, приказок, стійких народних порівнянь: *брати / взяти ноги за пояс – 1. тікати, бігати, іти геть; // прискорювати ходу, дуже поспішати [15 : 1 : 52]; затикати / заткнути за пояс – перевершувати кого-небудь у чомусь [15 : 1 : 318]: «Кіт Мурлика до дороги Добре взяв за пояс ноги. В торбу впхав печену миш і лісочком, холодочком Так на підвечорок самий Він прибув» (І. Франко); «– Кулеметник був, – батька за пояс затикав» (М. Рудь); «Після трилітньої науки він так читав, що й дяка заткне за пояс» (Панас Мирний); «Дав пан Омелькові пояс, як той без штанів оставсь»; *Водить як дитину на пояску* – тримає під постійним контролем (Стійкі народні порівняння) [16 : 121].*

Слово *пояс* використовується в українських народних піснях і казках: «Чом, чом, чорнобров, та до мене не прийшов? Мабуть, в тебе, чорнобров, пояса немає» (Пісня); «Бо я голий, розперезаний, повна пазуха шпаків, ще й за поясом бардичка»; «От бач поправив на собі шапку, обсмикнув на собі золотий пояс і, перевалюючись з боку на бік, пішов уперед...» (Казки). Про *пояс* є загадка: «Вдень – як обруч, уночі – як вуж, хто відгадає буде мій муж».

Пояс – символ достатку, мужності, високих моральних якостей людини, лицарства, дівочої чистоти, цноти, магічного захисного кола, етнічної специфіки, соціального стану.

У народних повір'ях та обрядах пояс відігравав дуже важливу роль. Так, на Поліссі дружина дарувала чоловікові червоний пояс, який був оберегом від нещастя (зурочень, наговорів чужих жінок). Наречена на Полтавщині вишивала пояс, який був символом чоловічої сили. З'явитися на людях без пояса – означало скомпрометувати себе [9 : 99–100].

Пояси здавна були обов'язковими елементами і водночас прикрасами одягу. Їх носили як чоловіки, так і жінки. У XIII–XVII ст. дорогоцінні пояси були важливою ознакою, символом феодальної гідності можновладців, їх передавали у спадок як особливо цінну частку майна. У XVI–XVIII ст. зміни, які відбулися в костюмі знаті, привели до обмеження соціальної функції поясів, зберігши однак їхню декоративну роль.

У народному костюмі кінця XIX– початку XX ст. пояси виконували різноманітні функції. За їхньою допомогою закріплювався поясний та розпашний верхній одяг; вони захищали та стягували м'язи живота під час тяжкої фізичної праці; на них тримали дрібні речі повсякденного вжитку; вони були своєрідними талісманами та прикрасами. Як витвори народного мистецтва, пояси часто були художньо неповторними.

Локальну своєрідність традиційних поясів відображали матеріал, розмір, техніка виготовлення, орнаментация і колорит, а також способи пов'язування. Пояси робили з вовни, льону, конопель, тканини, шкіри. Заможне населення використовувало шовк-сирець різних кольорів, срібну та золоту нитки.

Наприкінці XIX ст. найпоширенішими були вовняні саморобні пояси, пофарбовані домашнім способом у яскраві червоний, зелений та інші кольори. Бідніше населення носило нефарбовані пояси або ж просто лико чи мотуззя.

Крім саморобних, поширені були й пояси, зроблені міськими ремісниками. Із другої половини XIX ст. саморобні пояси поступово замінюються на фабричні [8 : 103–104].

В Україні побутували пояси різного виду. Крайки – досить вузькі пояси, за допомогою яких утримувався стегновий одяг. Очкур – вузький, шкіряний або з рослинних волокон пояс, який втягувався в обшивку широких штанів. Черес – чоловічий шкіряний пояс, поширений у гірських районах Карпат. Черес з калитою – різновид шкіряного поясу, який використовували чумаки [13 : 122]. Чоловічі пояси були переважно плетені, досить широкі, фарбовані монохромно (Полісся, Волинь, Поділля), жіночі пояси – ткані, вузькі й поліхромні (мали назви «крайки», «окравки», «попружки») [7 : 118–120].

Нині поясами підперізують штани, сукні, пальта. Вони можуть бути зі шкіри, тканини, штучних волокон.

У лексиці української мови назви поясного одягу становлять невелику тематичну підгрупу. Деякі номени мають синоніми, вживаються в антонімічних словосполученнях. Від цих назв утворюються зменшено-пестливі форми, а також деривати– іменники, прикметники. Поясний одяг характеризує низка означень. Від деяких найменувань одягу утворюються прізвиська. Назви одягу вживаються в українських народних піснях та казках. Вони входять до складу фразеологізмів, прислів'їв та приказок, стійких народних порівнянь, є основою для загадок. Назви одягу є цікавим матеріалом для лінгвокраїнознавчих досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Верещагин Е. М.* Язык и культура : Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного / Е. М. Верещагин, В. Г. Костомаров. – 4 изд., перераб. и доп. – М. : Рус. яз., 1990. – 246 с.
2. *Войтів Г. В.* Назви одягу в пам'ятках української мови XIV–XVIII ст.: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10:02:01 / Ганна Володимирівна Войтів. – Львів, 1995. – 24 с.
3. *Воробьев В. В.* Лингвокультурология (теория и методы) / В. В. Воробьев. – М. : Изд-во РУДН, 1997. – 331 с.
4. Етимологічний словник української мови : в 7 т. / за ред. О. С. Мельничука. – К. : Наук. думка, 1982–2006. – Т. 1–7.
5. *Жайворонок В.* Знаки української етнокультури : словник-довідник / Віталій Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
6. *Кононенко В. І.* Українська лінгвокультурологія : навч. посіб. / В. І. Кононенко. – К. : Вища школа, 2008. – 327 с.
7. *Матейко К. І.* Український народний одяг / К. І. Матейко. – К. : Наук. думка, 1977. – 223 с.
8. *Ніколаєва Т. О.* Історія українського костюма / Тамара Ніколаєва. – К. : Либідь, 1996. – 176 с.
9. *Потапенко О. І.* Словник символів / за заг. ред. О. І. Потапенка, М. К. Дмитренка. – К. : Редакція часопису «Народознавство», 1997. – 156 с.
10. *Редько Ю. К.* Словник сучасних українських прізвиськ : у 2 т. / Юліан Редько. – Львів, 2007.

11. Словник синонімів української мови : у 2 т. / уклад. А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та ін. – К. : Наук. думка, 1999–2000.
12. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. I–XI.
13. Українська минувшина : Ілюстративний етнографічний довідник / А. П. Пономарьов, Л. Ф. Артюх, Т. В. Косміна та ін. – К. : Либідь, 1993. – 256 с.
14. Українське народознавство : навч. посіб. / за ред. С. П. Павлюка, Г. Й. Горинь, Р. Ф. Кирчіва. – Львів : Фенікс, 1994. – 608 с.
15. Фразеологічний словник української мови : у 2 кн. / уклад. В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк, В. Й. Горобець. – К. : Наук. думка, 1993.
16. *Юрченко О. С.* Словник стійких народних порівнянь / О. С. Юрченко, А. О. Івченко. – Х. : Основа, 1993. – 176 с.

Стаття надійшла до редакції 04.03.2015

доопрацьована 15.03.2015

прийнята до друку 23.03.2015

THE NAMES OF HALF-LENGTH CLOTHES IN THE ASPECT OF LINGUISTIC AREA STUDIES

Daria Dobrusynets

*Ivan Franko Lviv National University,
Department of Ukrainian Applied Linguistics,
1 Universitetska Str., room 233, 79001 Lviv, Ukraine
phone: 032 239 43 55*

The article examines the etymology, semantics, valence and word-formation potential of the Ukrainian names of half-length clothes and the peculiarities of functioning of these names in the different genres of folklore and literature.

The modern Ukrainian nominations of clothes at the aspect of linguistic area are considered in the article. The works of Ukrainian linguists, anthropologists and folklorists in this sphere are examined.

The lexical-semantic group of the modern ukrainian nominations of clothes is divided into the following subgroups: names of underclothes, names of half-length clothes, outerwear names, names of hats, names of shoes.

The author concentrates attention on semantics, etymology and other aspects of such items of half-length clothes as *zapaska*, *plakhta*, *spidnyca*, *sharovary*, *shtany*, *poyas*. Every item is being analysed according to the following scheme: the lexical meaning, the origin, the synonymical and antonymical relations, the reduced forms of nominations, the derivation potencial, the idiom abilities, the functioning in the various genres of folklore and belles-lettres.

The detail analysis of the Ukrainian nominations of half-length cloth allows to suggest that such studying is interesting not only at the aspect of linguistic area studies. The nominations of clothes can be also widely used by practical teacher as the illustrative material in the studying of modern Ukrainian vocabulary at the general course of modern Ukrainian and at the special courses of the lexicology for foreigners.

Key words: linguistic area studies, names of half-length clothes: *zapaska*, *plakhta*, *spidnyca*, *sharovary*, *shtany*, *poyas*.